A közlési folyamat és a nyelv közlési funkciói

Ha a közlést jelentő szakterminust, a kommunikáció szót halljuk, akaratlanul is talán inkább csak a közlés modern formáira: a gépi kommunikációra, tömegkommunikációra gondolunk. A rádió, a televízió, a video előbb sokkolta, aztán elbűvölte, majd hatalmába kerítette az embert. Kizökkentette az információáramlásnak abból a megszokott, lineáris rendjéből, ritmusából, amit az élőbeszéd, jóval később az írás, a nyomtatott szöveg fémjelzett az ember megjelenésétől a legújabb korig. Talán a kommunikációtudományt is a kommunikációs eszközök és módok robbanásszerű differenciálódása, hatékonyságuk megnövekedése hívta életre. Ez magyarázza a kommunikációelmélet műszavainak steril voltát. Olyanok, mintha maguk is egy gép alkatrészei volnának, mintha az emberhez nem is volna semmi közük, és mintha nem az emberi nyelv állna ott bármilyen kommunikáció mögött. Ezért érezzük aztán szinte pejoratívnak, lekicsinylőnek azt a rideg megállapítást, hogy a nyelv a kommunikáció eszköze. Pedig valóban az, de nem egy a sok közül, hanem az alapvető közlési eszköz, és nem is csupán ennyi, mert a nyelv jelen van jóformán minden intellektuális műveletben és társadalmi cselekvésben.

A közlési folyamat modellje

Fenntartásaink ellenére ismerkedjünk meg a közlési folyamat tényezőivel, modelljével, majd ennek alapján, sorra véve az egyes elemeket, rögzítsük, milyen alapvető funkciókat tölt be a nyelv az emberi kommunikációban (l. 1. ábra).

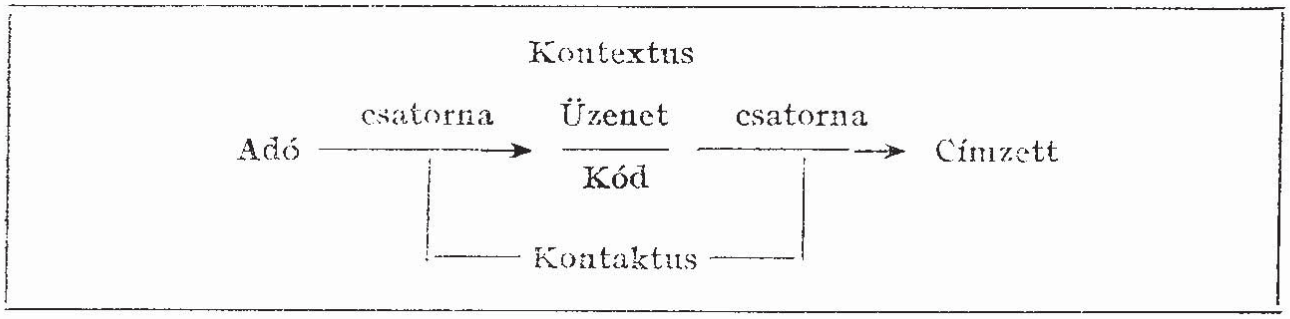

1. ábra. A közlési folyamat modellje

Kísérelljük meg élettel telíteni ezt az elvont modellt két konkrét kommunikációs esemény elemzésével. A példa Csingiz Ajtmatov *Az évszázadnál hosszabb ez a nap* című regényéből való, és annak a ténynek a közlését tartalmazza, amely elindítja a regény cselekményét. (A szövegeket ne úgy tekintsük tehát, mint amelynek adója az író, és címzettje az olvasó, hanem mint konkrét kommunikációs esemény megjelenítését.)

I. „Éjféltájban valaki megállás nélkül és kitartóan közeledett feléje, az őrbódé irányába, eleinte egyenest a talpfákon, később, az első szembejövő vonat megjelenése után, legurult a töltés aljára, s úgy tört előre, mint a hóförgetegben, két kezével védekezve a gyorsteher-vonat alól kitörő por és szél ellen...

Edigej rögtön kitalálta, hogy a felesége siet hozzá, hogy nem akármiért siet, valami egészen komoly oka van rá. Kiderült, jól sejtette. De szolgálatban volt, nem mozdulhatott helyéről, amíg el nem haladt az utolsó vagon... Félig süketen a tömör zajtól, csak akkor fordult odaérő feleségéhez:

— Mi a baj?

Az asszony aggodalmasan pillantott rá és ajkát mozgatta. Edigej nem hallotta, de megértette — előre tudta.

— Gyerünk innen a szélből. — Az őrházba vezette a feleségét...

— Ülj le, fújd ki magad — mondta Edigej, amikor az őrházba léptek.

— Ülj le te is — mondta az asszony.

Leültek.

— Mi történt?

— Kazangap meghalt.

— Mikor?

— Most néztem be hozzá — mi van vele, gondoltam, hátha kell neki valami. Látom, világos van, ott ül a helyén, csak a szakálla mered olyan furcsán fölfelé. Bemegyek. Kazake, mondom, Kazake, hozznék egy kis forró teát, de az már... — Elcsuklott a hangja, könnyek buggyantak elő kivörösödött és elvékonyodott szemhéja alól, felzokogott, aztán csöndesen sírni kezdett. — Hát ilyen vége lett. Micsoda ember volt! És úgy halt meg, még az sem volt, aki a szemét lefogja — kesergett Üküba la sírva. — Ki gondolta volna! Így hal meg egy ember... — Azt akarta mondani, mint a kutya az útszélen, de elhallgatott, hiszen nem kellett magyarázat, minden világos volt."

II. „Az őrbódéba sietett, mert meghallotta, hogy kapcsolást jelezve kattan a távbeszélő. Sustorgott, sziszegett az átkozott készülék, mint a hóvihar, mielőtt hangot adott volna.

— Edike, halló, Edike — hallatszott rekedten a szolgálatos Sajmerden hangja —, hallasz engem? Válaszolj!

— Hallak!

— Hallasz?

— Igen, hallak!

— Hogyan?

— Mintha a túlvilágról beszélnél!

— Mért a túlvilágról?

— Hát csak!

— Á—á... Szóval hát, az öreg Kazangap, izé!

— Mit izé?

— Meghalt, szóval. — Sajmerden igyekezett megtalálni az alkalomhoz illő szót. — Hát hogy is mondjam? Szóval bevégezte, izé, na, dicső útját.

— Be — felelte kurtán Edigej. »Mekkora barom — gondolta —, még a halálról sem tud emberi módon szólni.«

Sajmerden egy pillanatra elnémult. A mikrofon még jobban megtelt zörejjel, nyikorgással, ziháló lélegzettel."

Tény- és ismeretközlés

Ha reális közlésnek tekintjük a két eseményt, néhány közös elemre kell mindenekelőtt felfigyelnünk bennük. Közös az üzenet tartalma, aztán a címzett, az, akihez eljut az üzenet, végül a kód, az üzenetközvetítő nyelv. Az üzenet csak ennyi: *Kazangap meghalt,* információs értéke, hírértéke mindössze 1 bit. Pragmatikai súlya, tettértéke azonban Edigej és felesége számára rendkívül nagy: ezért teszi meg az asszony éjféltájban a hosszú utat („nem akármiért siet, valami egészen komoly oka van rá"), közeli barátjukat veszítették el, egy rendkívüli embert („Micsoda ember volt!"). Sajmerden, a szolgálatos, hivatalból, hivatalos hangon közli ugyanezt a tényt, anélkül, hogy felfogná az üzenet súlyát. Ugyanaz az üzenet egyszer lélekből jön és lélekhez szól (perszonális), ezért megrendítő, másodszor már a hivatali beosztás kényszeréből (tranzakciós), ezért bosszantó, és inkább felesleges.

A nyelvnek az alapvető kommunikációs szerepe éppen ez: a tény- és ismeretközlés (referenciális vagy denotatív funkció). A kontextusra irányul, olyan értelemben, hogy a beszélő az

üzenet tartalmát abból a környezetből veszi, amelyben a közlés zajlik. A kommunikációelméleti értelemben vett kontextushoz hozzátartozik a szituáció, amelyben a közlés folyik, a nyelvi kontextus (szövegösszefüggés), valamint a beszélő és a beszédtárs közös ismeretei, tapasztalatai. Ennek a szituációnak része Kazangap, Kazangap halála is. Edigej és Ükübala egyformán jól ismerik, az ő tapasztalataik tehát közösek, mélyek, emberiek. Sajmerden számára alig több, mint egy ismeretlen ember.

A nyelv természetesen nem csupán a mindennapi élet reális tényeit, eseményeit képes közvetíteni, mint ebben a példában, hanem azzal, ahogy tagolja, elénk tárja a világ dolgait, jelenségeit, közvetíti egy közösség tapasztalatait, tudását is, az empirikus tapasztalatokat és a tudományos ismereteket egyaránt. Az ismeretszerzésnek, a tanulásnak is a nyelv a legfőbb eszköze. Ilyen értelemben is jogosan tekinthető a nyelv intellektuális érzékszervnek (vö. Szilágyi 1978. 98), a denotatív funkció pedig kognitív funkciónak is.

Érzelemkifejezés

Bár ma már működnek olyan készülékek, amelyek művileg hozzák létre az emberi nyelvet, a mindennapi közlés adója többnyire mégis élő ember, aki nem csupán tényeket, ismereteket közöl, hanem azokhoz társítva, esetleg azoktól függetlenül a közlés fő céljaként kifejezésre juttatja belső reagálását, érzelmeit, érzékelteti saját szubjektív kapcsolatát a valósággal vagy a közlés témájával. Noha az írott szöveg nem képes visszaadni a reális közlés minden mozzanatát, rezdülését (erre egy szöveg- vagy filmfelvétel sem volna képes), több olyan nyelvi elem is van, amelyből pontosan következtetni lehet Ükübala érzelmeire, megrendülésére. Nem lexikálisak ezek az elemek, jellegzetesen emotív szerepű indulatszó nem hangzik el. Szinte érezni, hallani lehet azonban mondatainak prozódiai hullámzását elcsukló hangjában, felkiáltó mondataiban *(Hát ilyen vége lett. Micsoda ember volt! Ki gondolta volna!* stb.). Ezek közé az ún. szupraszegmentális elemek közé tartozik a hanglejtés, a hangerő, a hangfekvés vagy az a beszédszünet, amelyet a három pont jelez a „de az már . . ." után, vagy az a csönd, amelynek az a jelentése: 'mint a kutya az útszélen'. Hallható, de nem nyelvi szignál Ükübala zokogása, sírása, Sajmerden rekedtsége, hümmögése *(Á—á . . ., izé!)*, zi-

háló lélegzete — ezek vizsgálata a kommunikációelmélet egyik szakterületéhez, a paralingvisztikához tartozik. A közlésnek a beszélő érzelmeire utaló látható elemei is vannak: a gesztus, a mimika (Üküba la könnyei, kivörösödött és elvékonyodó szemhéja stb.). Ezeket a kinezika tanulmányozza. A beszélőhöz tehát a nyelv érzelemkifejező (emotív) szerepe kapcsolódik.

Felhívás

A beszédtárs, akihez az üzenet szól, mindkét esetben Edigej. Üküba la azért szalad hozzá a hírrel, hogy cselekvésre, döntésre késztesse a bekövetkezett eseménnyel kapcsolatban. A legtöbb közlés explicit vagy implicit formában ilyen befolyásoló: figyelmeztető, felhívó, utasító szándékú (konatív funkciójú). Explicitebb, elsődleges ez a felhívó, utasító funkció ezekben a mondatokban: *Gyerünk innen a szélből. Ülj le, fújd ki magad* stb. Azok a felszólító, utasító szerepű közlések, amelyek el is érik a kívánt hatást, őriznek valamit a nyelv ősi varázserejéből, képesek valamilyen cselekvésre bírni, állásfoglalásra késztetni a beszédtársat.

Kapcsolatteremtés

Technikailag két feltétele van annak, hogy a kódolt üzenetet el lehessen juttatni a beszédtárshoz: szükség van 1. ún. közvetítő csatornára, és 2. arra, hogy a csatornában ne legyen túl sok zavaró tényező. További társadalmi feltételei a kontaktus létrejöttének: a beszélő és a beszédtárs akarjon egymással beszélni, illetve szabad legyen egymáshoz szólniuk. A közlés sematizált modellje a folyamatot egyirányúként ábrázolja, holott a valóságban a beszélő és a hallgató viszonya változik: a dialógus során a beszélőből hallgató lesz és fordítva. Már csak azért is szükség van erre a szerepváltásra, hogy létrejöhessen az ún. visszacsatolás, visszajelzés, ami a közlést sikeresebbé teheti.

A mindennapi közvetlen kommunikációban a közvetítő csatorna a beszélő társak megfelelő (kultúránként is eltéréseket mutató) közelsége, jelenléte, amely lehetővé teszi a beszédhang eljutását a beszédtárshoz. A beszélők térbeli elhelyezkedése, egymáshoz viszonyított helyzete sem közömbös a társadalmi kommunikációban (ez az ún. proxemika vizsgálati tárgya).

Első kommunikációs eseményünkben a közléshez szükséges

kontaktus úgy jön létre, hogy Ükübala éjféltájban megteszi a nehéz utat lakásuk és férje szolgálati helye között. Első mondatát Edigej nem hallja, süket még a vonat zajától (hiányzik a 2. tárgyi feltétel). Ennek ellenére felesége ajkáról leolvassa az üzenetet. Az információelmélet ezt úgy nevezné, hogy Edigej ideális dekódoló, a sérült kódot is képes helyesen értelmezni. Erre a köznapi kommunikációban azok képesek, akik jól ismerik egymás beszédmódját, és egy gesztusból, félszóból is értenek (ezért van az, hogy a beszédhibást tökéletesen érti szűkebb környezete, mint ahogy a nagyothalló is jól érti szűkebb környezetét). Kettejük térbeli elhelyezkedésében van érzelmi, de van szokásszerű elem is. Figyelmesség, udvariasság az, hogy Edigej leülteti fáradt feleségét, és a férjnek kijáró tisztelet, hogy az asszony kéri, üljön le ő is. — A második közlésben a közvetítő csatorna a telefon, a csatorna „zaját" is szinte halljuk, amint sustorog, sziszeg, zörög, nyikorog.

A közlés néha magára erre a kontaktusra irányul, az a célja, hogy megteremtse és fenntartsa a kapcsolatot a beszélő és a beszédtárs között (ez a nyelv fatikus funkciója). Van úgy, hogy nincs is más célja a kommunikációnak, mint hogy két ember megtörje a hallgatást, a csöndet. Első példánkban a kapcsolatnak ez a megteremtése szinte észrevétlenül történik, a két ember annyira összetartozik, hogy még a szívélyes köszönés is felesleges udvariasságnak tűnne. A köszönést Edigej aggódó, fürkésző kérdései helyettesítik, segítve ezzel elindítani a beszéd fonalát (*Mi a baj? Mi történt?* stb.). Elcsukló hangú feleségét később is egy-egy kérdéssel segíti továbbjutni. Annál harsányabb a kontaktus megteremtése a második példában: kezdődik a gép kattanásával, aztán folytatódik Sajmerden „hallózásával", kérdésével, hogy hallja-e őt Edigej. Ezek jellegzetesen fatikus funkciójú nyelvi tények: arra valók, hogy jelezzék a kontakus létrejöttét, ellenőrizzék meglétét. Szinte látni-hallani lehet a telefonnál üvöltöző férfit, aki minden energiáját összeszedi, hogy túlkiabálja a készülék recsegését.

Nyelvellenőrzés

A kódról azt állapítottuk meg, hogy közös mindkét esetben, szereplőink mind ugyanazt a nyelvet beszélik (eltekintünk attól a többszörös áttételtől, hogy a regény hősei kazahok, hogy az író orosz nyelven írta a regényét, mi pedig magyarul olvas-

suk). A kód bármilyen kommunikációban rendszert alkotó jelekből áll és szabályokból, amelyek megszabják a jelek kapcsolódását. Mint látni fogjuk, a kódnak ezek a jellemzői érvényesek a nyelvre is. Hangos kommunikációban a nyelv fő sávja az ún. szegmentális sáv (szóelemekre és beszédhangokra szegmentálódó akusztikai folyamat: *K-a-z-a-n-g-a-p m-e-g-h-a-l-t)*, ezt burkolja be, veszi körül a szupraszegmentális rész (intonáció, hangerő stb.), ezt kísérik azok a paralingvisztikai elemek és jellegzetes mozgások, amelyekről az előbbiekben már szó volt. Érdekes módon az első esetben a közlés szinte felesleges: még mielőtt a felesége megszólalna, Edigej már kikövetkezteti az üzenet tartalmát abból a tényből, hogy megtette éjjel a nehéz utat. Jellé vált számára valami, ami egyébként nem jel. Ez azért lehetséges, mert Kazangap halála és Üküba útja között ok-okozati összefüggés van, Edigejnek így nem volt nehéz az egyikből a másikra következtetni. Beszélgetésük végén jellé válik a csönd is: a nagy lelki megrendülésben fölösleges befejezni a mondatot: *elhallgatott, hiszen nem kellett magyarázat, minden világos volt.*

A nyelvi közlés néha magára a kódra, a nyelvre irányul, ez az ún. metanyelvi funkciója. A beszélők ilyenkor ellenőrizni akarják, hogy ugyanazt a nyelvet használják-e (olyan értelemben, hogy egyformán értik-e azt, amit mondanak), véleményt mondanak magáról a nyelvről. A második beszélgetésben ilyenszerű szerepe van a *Hogyan hallasz?* kérdésnek és a rá adott válasznak *(Mintha a túlvilágról beszélnél!)*, aztán Edigej véleményének, amelyet csak gondolatban fogalmaz meg: *Mekkora barom, még a halálról sem tud emberi módon szólni.*

Stilisztikai szerep

Végül a nyelvnek közvetlenül az üzenethez kapcsolódó funkciója a poétikai vagy stilisztikai funkció. Hogy mit jelent a nyelv stilisztikai funkciója, amikor a közlés legkevésbé redundáns, leghatékonyabb módja valósul meg, azt még egy stilisztikai-poétikai kézikönyvben sem könnyű összefoglalni (azt, hogy miként válik a nyelv művészi műfajok anyagává, formájává). Ugyanazt az üzenetet nyilván nagyon sokféleképpen lehet kódolni, nyelvi formába önteni. Hogy adott szituációban melyik az egyedül illő, mindent kifejező, felesleges elemet nem tartalmazó, azt minden magyarázatnál jobban érzé-

keltetí, ha egymás mellé állítjuk azt a két mondatot, amely példánkban ugyanazt az üzenetet közvetíti:

Kazangap meghalt.

Szóval bevégezte, izé, na, dicső útját.

Visszatérve kiindulópontunkhoz, a közlés általános modelljéhez, behelyettesítve a kommunikáció egyes elemeit a rájuk vonatkozó funkcióval, a nyelv közlési szerepeinek rendszerét is megkapjuk (l. 2. ábra).

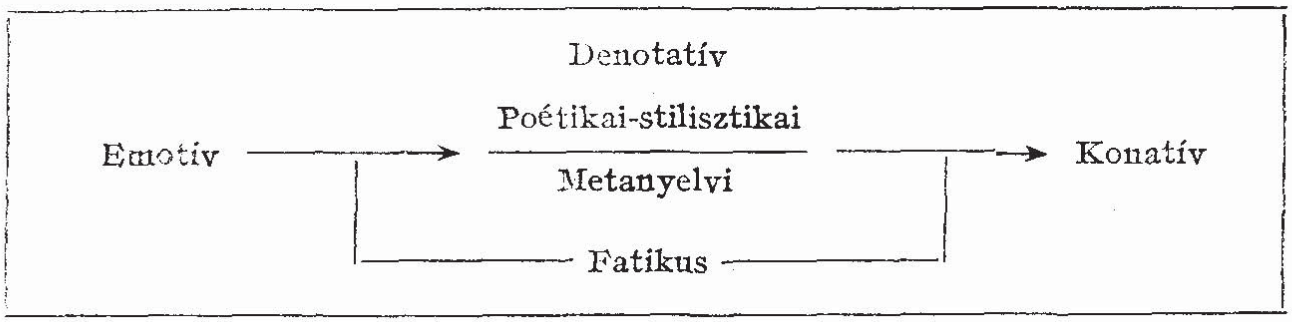

2. ábra. A nyelv kommunikációs funkciói

Ez a hatfunkciós modell R. Jakobsontól való (1960). Jóval előtte Karl Bühler (1943) úgy vélte, hogy az ember beszédfunkciói három irányba fejthetik ki hatásukat: 1. a külvilág tárgyainak megjelölése (ábrázolás), 2. a beszélő énjének, emocionális állapotának kifejezése vagy 3. a hallgató cselekvésének befolyásolása, ennek cselekvésre való felszólítása (felhívás). Ez megegyezik a tőlünk is tárgyalt denotatív, emotív és konatív funkcióval. M.A.K. Halliday a nyelvi szerkezet általános megértése szempontjából három funkciót tart fontosnak: 1. a gondolatalkotó, 2. a személyközi és 3. a szövegi funkciót (1979).